

موانع معرفتی و حکیمانه کمال در حدیقه الحقیقه سنایی و انعکاس آن در هنر و حیانی

چکیده

سنائی (۵۴۵-۵۴۶۳ق) اولین شاعری است که تصوف و زهد و عرفان را به صورت جدی وارد شعر فارسی کرد و این مسئله نشان می‌دهد که مسائل عرفانی در تکوین جهان‌بینی وی نقش مؤثری داشته است. بازتاب جهان‌بینی عرفانی سنائی در قالب مباحث توحیدی، ستایش انبیا و اولیاء حق، بیان نکات برجسته زندگی اصحاب و انصار پیامبر(ص) و مشایخ بزرگ مبارزه با نفس و مهار نمودن حرص و اعراض از دنیا و ترک خودپرستی، تشویف به سیر و سلوک، تحصیل ایمان، عشق و ... در حدیقه الحقیقه اثر مهم وی نمایان است. پیام و هدف سنائی در این اثر بر محور توحید زهد و عشق استوار است که در پناه شریعت و از طریق درون‌بینی و ترک ظواهر قابل حصول است. مسئله‌ای که اینجا می‌توان مطرح کرد موانع معرفتی در حدیقه الحقیقه سنایی و ماهیت انعکاس آن در هنر و حیانی است. یافته‌های پژوهش نشان داد که نوع انسان‌شناختی عرفای اسلامی به ویژه سنایی بر چگونگی اندیشه انسان‌شناسی او به شدت تأثیرگذار بوده است، بنابراین بررسی مبانی انسان‌نگری و انسان‌شناسی سنایی کمک شایانی در شناخت انسان آرمانی دارد. انسان آرمانی سنایی که در چارچوب کلام الله و سنت پیامبر اعظم معرفی می‌گردد، فردی است که حداقل در یکی از زمینه‌های عرفانی، دینی و اخلاقی به مرحله رشد و تعالی دست پیدا کند و به ویژگی‌ها و مؤلفه‌های اساسی و مؤثر آن‌ها آراسته شود. این مسئله در هنر و حیانی به شکل کاربرد آیات قرآنی منعکس شده است.

اهداف پژوهش:

۱. واکاوی موانع معرفت و کمال در حدیقه الحقیقه سنایی.

۲. بررسی بازتاب موانع معرفت و کمال در هنر و حیانی.

سؤالات پژوهش:

۱. سنایی در حدیقه الحقیقه خود چه مسائلی را به عنوان موانع معرفت و کمال مطرح کرده است؟

۲. موانع معرفت و کمال برای انسان چه بازتابی در هنر و حیانی داشته است؟

کلیدواژه‌ها: کمال، انسان آرمانی، سنایی، حدیقه الحقیقه، هنر و حیانی.

مقدمه

از آن جا که مسئله کمال و وصول به کمال یکی از جمله مفاهیمی است که در دوران‌های کهن و از یونان باستان مطرح شده است. اهل سلوک و رهروان وادی حقیقت در رسیدن به قله‌های رشد و شکوفایی معرفت را «کمال» می‌نامند. برای رسیدن به نور معرفت و حصول کمال که نتیجه تهذیب اخلاق و تصفیه باطن و گسیختگی از عالم ظاهر و پیروی از پیران راستین است با موانعی که به عنوان پرده شهود و سد تکمیل نفس و یا حجاب حق است برخورد می‌کنند که باید از میان برداشته شود و از این موانع به عنوان عقبات سلوک نام برده‌اند. موانع کمال پیمودن راه را بر سالک سخت می‌گرداند و تا سالک آن موانع را نشناسد و از خود سلب نکند، نمی‌تواند به مقام معرفت برسد. آثار سنایی از آن جهت دارای اهمیت فراوانی است او به عنوان شاعری پیش رو است و از این حیث پیشرو شعرای بزرگی چون عطار و مولوی است از طرف دیگر روشن‌گری‌های او در حدیقه‌الحقیقه در مبارزه با عالمان دین به دنیا فروخته و شجاعت او در برخورد با این گروه، علاوه بر این‌ها حضور در متن دستگاه قدرت و نصایح و مواعظی که به شاه ارائه می‌دهد، از او چهره یک مصلح اجتماعی نیز ساخته است و عرفان او را یک عرفان مثبت و سازنده کرده است. شیوه‌ای که او در مدح و ستایش و سپس نصیحت‌های اخلاقی به حکمران زمانه در پیش گرفته است، بعداً مورد توجه و پیروی سعدی واقع شده است. او به عنوان یک شاعر به رسالت خویش آگاه است و تلاش می‌کند تا با ارائه راه حل مبتنی بر شریعت راه سعادت را به انسان‌ها بنمایاند و راه کمال را روشن‌گر شود و موانع رسیدن به کمال و سعادت را نیز نکته به نکته برای انسان‌ها شرح دهد. او تلاش می‌کند برای انسان «از آنچه که هست» به سوی «آنچه که باید باشد» راهی بنمایاند و خود به عنوان یک شاعر متعهد و برجسته که مورد نظر اسلام است معرفی کند. مطالعه و واکاوی حدیقه‌الحقیقه سنایی می‌تواند روشنگر موانع معرفت و کمال انسان باشد. از سوی دیگر بررسی هنرهای وحیانی نشان می‌دهد این هنرها نیز در ساختار و تزیینات، نمودی از تلاش هنرمند برای تصویر کردن مسیر انسان در راه کمال است.

بررسی پیشینه پژوهش حاضر نشان می‌دهد تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. اما مقالاتی در زمینه اهمیت اخلاق در اشعار سنایی به رشته تحریر در آمده است. مقاله‌ای با عنوان «تجلی مضامین تعلیمی-اخلاقی در قصاید سنایی» به قلم قاری و شهرابی (۱۳۹۳) به رشته تحریر در آمده است. نویسندگان برآنند که ارزش‌ها و آموزه‌های اخلاقی در قصاید سنایی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است و یکی از این آثار حدیقه‌الحقیقه سنایی است که سرشار از مضامین اخلاقی است. مقاله‌ای دیگر با عنوان «ابهام هنری در غزلیات سنایی» توسط فرخ نیا و ایرانمنش (۱۳۹۶) به رشته تحریر در آمده است. این اثر نویسندگان به این مسئله پرداخته‌اند که ابهام هنری در اشعار سنایی شامل وجوه موسیقایی، واژگانی، ساختاری و تصویری است. با این تفاسیر در این مقالات به مباحث معرفت‌شناسی و کمال پرداخته نشده است لذا نگارنده بر آن است تا با روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های

منابع کتابخانه‌ای به بررسی و واکاوی موانع معرفت و کمال انسان در حدیقه‌الحقیقه سنایی و بازتاب آن در هنر و حیانی بپردازد.

نتیجه‌گیری

اساس نظام اخلاقی سنایی بر پایه دین و شریعت استوار است. شیوه برخورد سنایی با موضوعات اخلاقی به یک عالم اخلاق و واعظ شبیه‌تر است تا یک صوفی و عارف و انتخاب عنوان کتاب ارزشمندش با نام حدیقه‌الحقیقه و شریعه الطریقه تاییدی بر این نکته است. سنایی راه رسیدن به مرتبه کمال را گذر از جاده شریعت و دین می‌داند اما اخلاق مورد نظر سنایی پایبندی به شریعت و اصول دین محمدی تا حدودی وام گرفته از اندیشه‌های صوفیانه و عرفانی است. در نظام اخلاقی سنایی، تزکیه فرد جایگاه ویژه‌ای دارد. او در این راه بر پالایش درون از رذایل تاکید بسیار دارد و ضمن سفارش به آراسته شدن به فضایل اخلاقی‌ای چون صداقت؛ قناعت؛ تواضع؛ خوش‌خویی و ... می‌کوشد انسان را به یک تعادل روحی - روانی برساند. سنایی نظام اخلاقی را مطرح می‌کند که تزکیه فرد در آن جایگاه ویژه‌ای دارد. سنایی در این راه بر پالایش درون فرد از رذایل تاکید دارد. در تصوف هر چیزی که مانع سلوک و حایل میان بنده و خداوند باشد، حجاب و مانع نامیده می‌شود که آن را به دو بخش ظلمانی و نورانی تقسیم می‌کنند. اهمیت شناخت موانع کمالی و معرفتی در نزد سنایی از تهذیب نفس نشأت می‌گیرد. هذیب نفس به دلیل کارکردی که نسبت به تحقق کمال انسانی دارد معنا و اهمیت می‌یابد. از نظر سنایی حجاب و موانع را می‌توان به دو دسته موانع معرفتی و موانع غیرمعرفتی تقسیم کرد. موانع غیرمعرفتی نیز خود به موانع گرایشی و رفتاری تقسیم می‌شود. سنایی در مثنوی‌هایش به خصوص در حدیقه‌الحقیقه ویژگی‌های عرفانی و اخلاقی و دینی را به عنوان مؤلفه‌های اصلی انسان کامل مطرح کرده و بر این اعتقاد است که اگر انسان متخلق به ویژگی‌های مهم یکی از زمینه‌های یاد شده گردد. انسان تکامل یافته و موفق شناخته شده و می‌تواند به عنوان الگویی برای دیگران قرار گیرد. سنایی در شرح بایدهایی چون توبه، توحید، صبر، فقر، رضا هم متأثر از تعالیم دینی و هم عرفانی و صوفیانه می‌باشد. در واقع دین و تصوف را در این مبانی بهم پیوند می‌زند و یکرنگ سازی می‌کند. بنابراین با توجه به تمامی مطالب فوق می‌توان گفت که قبل از هرچیز باید دانست که نوع انسان شناختی عرفای اسلامی به ویژه سنایی بر چگونگی اندیشه انسان‌شناسی او به شدت تأثیر می‌گذارد. بازتاب جهان‌بینی عرفانی سنایی در قالب مباحث توحیدی، ستایش انبیا و اولیاء حق، بیان نکات برجسته زندگی اصحاب و انصار پیامبر(ص) و مشایخ بزرگ مبارزه با نفس و مهار نمودن حرص، اعراض از دنیا و ترک خودپرست، تشویف به سیر و سلوک، تحصیل ایمان، عشق و ... در حدیقه‌الحقیقه اثر مهم و ارجمند وی نمایان است. پیام و هدف سنایی در این اثر بر محور توحید، زهد و عشق استوار است که در پناه شریعت و از طریق درون‌بینی و ترک ظواهر قابل حصول است. بررسی هنرهای و حیانی نشان می‌دهد که مؤلفه‌های مورد نظر سنایی در کمال، یعنی تزکیه، عشق، توحید دوری از دنیا و زشتی در جلوه‌های هنرهای و حیانی چون خوشنویسی و معماری اسلامی قابل مشاهده است.

منابع:

- آشتیانی، سید جلال‌الدین. (۱۳۷۰). شرح مقدمه قیصری بر فصوص الحکم. تهران: امیرکبیر.
- ابراهیمی، احمدرضا. (۱۳۹۵). «طرح یک مناقشه؛ بازخوانی وجه هنری فتوت نامه‌ها از منظر اندیشه سنت‌گرا». کیمیای هنر، شماره ۲۰، ۱۰۳-۱۱۶.
- ابوالحسنی نیارکی، فرشته؛ قربانی، هاشم. (۱۳۹۰). تحلیلی جامع از مفهوم سعادت نزد طوسی و رابطه آن با کمال و لذت، دوره ۷، شماره ۲۰، ۱۹-۴۴.
- اکبرزاده، محسن و همکاران. (۱۳۹۸). «نقد معماری مسجد نصیرالملک شیراز براساس نصوص دینی». باغ نظر، شماره ۷۸، ۷۰-۵۵.
- بورکهارت، تیتوس. (۱۳۶۹). هنر مقدس. اصول و روشها. ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
- تسنیمی، علی. (۱۳۸۹). خاقانی و ساختار دیوان انوری و مقایسه مضمونی. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم سبزواری.
- براتی، محمود؛ همتیان، محبوبه. (۱۳۸۹). «کاربردهای پرسش در حدیقه سنایی» فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره شناختی، ش ۲۱، ۶۵-۹۱.
- جرائی، عبدالرضا و همکاران. (۱۳۹۹). «بررسی نتایج و پیامدهای قداست هنر خوشنویسی در بین هنرهای اسلامی با تکیه بر دیدگاه سنت‌گرایان». مطالعات تاریخی جهان اسلام. شماره ۱۶، ۱۳۰-۹۹.
- جعفری، محمدتقی. (۱۳۸۵). زیبایی و هنر از دیدگاه اسلام، چاپ چهارم. تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه.
- جهان‌آرا، فضل‌الله و همکاران. (۱۳۹۸). «تفسیر و تحلیل گیاهان نمادین و اساطیری در حدیقه الحقیقه و شریعه الطریق سنایی غزنوی». فصلنامه علمی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی، دهخدا، شماره ۴۱، ۱۹۰-۱۶۳.
- حائری، سید مهدی؛ شبر، عبدالله. (۱۳۷۳). بنیادهای اخلاق اسلامی. چاپ سوم. مترجمین حسین بهجو و علی مشتاق عسگری، تهران: صدر.
- خالدیان، محمد علی. (۱۳۸۴). بررسی موانع معرفتی در مثنوی با نگاهی به اندیشه و جهان بینی مولوی. چاپ دوم. تهران: ناشر مختومقلی فراغی.
- خدایاری، ناصر؛ مرادی، صادق. (۱۳۷۹). نگرشی بر اخلاق از دیدگاه قرآن. تهران: سالار.

- رهنورد، زهرا. (۱۳۸۴). حکمت هنر اسلامی. تهران: سمت.
- زکریا، یحیی بن عدی بن حمید. (۱۳۷۱). تهذیب الاخلاق. با مقدمه و تصحیح و ترجمه و تعلیق محمد دامادی. چاپ چهارم. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ژکس. (۱۳۶۲). فلسفه اخلاق. ترجمه ابوالقاسم پورحسینی. چ دوم، تهران: امیرکبیر.
- سجادی، جعفر. (۱۳۷۰). فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی. تهران: طهوری.
- سجادی، جعفر. (۱۳۷۳). فرهنگ معارف اسلامی. چاپ سوم. تهران: انتشارات کومش.
- سنایی، ابوالمجدودبن آدم. (۱۳۷۴). حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه. تصحیح مدرس رضوی. تهران: سخن.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۶۴). اخلاق ناصری، تهران: جاویدان.
- عبادی، قطب‌الدین اردشیر. (۱۳۶۷). صوفی‌نامه: التصفیه فی احوال المتصوفه. تصحیح و مقدمه دکتر غلامحسین یوسفی، تهران: علمی.
- غزالی، امام محمد. (۱۳۸۷). کیمیای سعادت. تصحیح احمد آرام، تهران: آگاه.
- غزالی، ابوحامد محمد بن محمد. (۱۳۶۸). احیاءالعلوم الدین. ج ۳ و ۴، ترجمه مویدالدین محمد خوارزمی، کوشش حسین خدیو جم، تهران: علمی و فرهنگی.
- فرخ نیا، مهین دخت؛ ایرانمنش، حمیده. (۱۳۹۶). «ابهام هنری در غزلیات سنایی». کنفرانس ملی رویکردهای نوین علوم انسانی.
- فرخ نیا، مهین دخت. (۱۳۸۹). «ساختار داستانی حکایت‌ها در حدیقه سنایی»، کاوش نامه، شماره ۲۱، ۳۹-۶۰.
- فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۳۸۵). احادیث و قصص مثنوی. ترجمه کامل و تنظیم مجدد حسن داوودی، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- فلاح میبیدی، مرتضی. (۱۳۸۵). بهره مندی شاعران از شاعران. تهران: انتشارت قطره.
- فیض کاشانی، ملامحسن. (۱۳۸۱). دیوان فیض کاشانی. تصحیح مصطفی فیض کاشانی، قم: اسوه.
- کاشفی، حسین بن علی. (۱۳۵۶). رشحاتن عین الحیات فی مناقب مشایخ الطریقه النقشبندیه: تصحیح علی اصغر معینیان، تهران: بنیاد نیکوکاری نوریانی.

- کلینی رازی، محمدبن یعقوب. (۱۳۸۰). اصول کافی، شش جلد، ترجمه و شرح محمدباقر کمره‌ای، تهران: اسوه.
- گردان، غلامرضا. (۱۳۷۰). تعالیم اخلاقی در مثنوی. پایان نامه کارشناسی ارشد، شیراز: دانشگاه شیراز.
- مطیع، مهدی و همکاران. (۱۳۹۲). «بازنمود مفاهیم و ساختار ادبی قرآن در معماری اسلامی». مطالعات تطبیقی هنر، شماره ۶، ۲۸-۱۳.
- مآصدرا، محمد. (۱۳۸۵). اسرارالآیات، تهران: حکمت.
- موسوی لر، اشرف‌السادات، یاقوتی. سپیده. (۱۳۹۳). «زیبایی شناسی کلام وحیانی قران کریم». جلوه هنر، شماره ۱۲.
- مهدی نژاد، جمال‌الدین و همکاران. (۱۳۹۵). «جستاری بر ویژگی‌های معماری ایرانی- اسلامی و هنرهای قدسی مبتنی بر تعالی معماری». پژوهش‌های هستی‌شناسی. شماره ۱۰، ۵۰-۳۱.
- نراقی، احمد. (۱۳۸۰). معراج السعاده، تهران: چاپ افست اسلامیه.
- نصر، سیدحسین. (۱۳۷۰). «جاودانگی و هنر» (مجموعه مقالات)، ترجمه سید محمد آوینی، تهران: انتشارات برگ.
- نصر، سیدحسین. (۱۳۸۰). معرفت و امر قدسی. ترجمه فرزاد حاجی میرزایی، تهران: نشر و پژوهش فروزان روز.
- هجویری، علی بن عثمان. (۱۳۸۳). کشف المحجوب. تصحیح محمود عابدی. تهران: انتشارات سروش.
- یعقوب زاده، آزاده؛ آهنی، لاله. (۱۳۹۵). «هنر خوشنویسی و تربیت اسلامی». فصلنامه تربیت اسلامی، شماره ۲۳، ۱۷-۱.